

לשוננו לעם

עורך: חיים א' כהן

מתוך

כרך נג, תשס"ב

האקדמיה ללשון העברית
מוגן בזכויות יוצרים

שלוש כתובות עבריות מיוחדות

בשורות אלו נדון בשלוש כתובות עבריות שבחפצי אמנות שונים, רחוקות זו מזו בזמן ובמקום. כל אחת מהן מיוחדת בתכונה מסוימת: הראשונה בזמן כתיבתה, השנייה בדרך כתיבתה והשלישית באורכה.

א. "ישו הצלוב" של ג'וטו

איור 1

מקובל היה להניח שהכתב העברי שביצירות האמנות התחיל להופיע בראשית המאה הט"ו¹ ולראות כדוגמה העתיקה ביותר הידועה לנו את האותיות העבריות שבציור של ג'וטו די-פֶּרְטוֹלוֹ שבארמון העירייה של סיינה², המתוארכות לשנת 1407 בקירוב. אולם עתה נודע על תמונת "ישו הצלוב" של ג'וטו (Giotto) שבכנסיית סַנְטָה מַרְיָה נוֹבֶּלָה (Santa Maria Novella) בפירנצה. תמונה זו מתוארכת לשנת 1290, ומעל ראשו של ישו נמצאת

* תודתי לפרופ' אידה זְטְלִי ולפרופ' לואיג'י פֶּזְנֶטֶל שנענו לבקשותיי ומסרו לי חומר לעריכת מאמר זה.

1. ראה גבי"ע צרפתי, "אותיות עבריות בפסל שבקתדראלה של בזיה", לשוננו לעם נא-נב (תשי"ס-תשס"א) א, עמ' 3-8 ובייחוד עמ' 5.

2. ראה הנ"ל, "האווונגליון של יוחנן בעברית", לשוננו לעם מט (תשל"ח) א, עמ' 26-31, ובייחוד עמ' 30.

הכתובת המקובלת בשלוש לשונות (ראה איור 1), ושורתה הראשונה, הכתובה באותיות עבריות סדורות ויפות, היא:

ישו נוצרי מלך היהודים

תמונה זו של ג'וטו התפרסמה מאוד בקהל בשנת 2001, לרגל השיפוץ היסודי שנעשה בה ולרגל העברתה מן ה"סקרסטיה" (Sacrestia, אולם צדדי של כנסייה, המשמש לשמירת כלים ובגדי קודש) לאולם התווך של הכנסייה עצמה.³ כתובת זו מוקדמת אפוא לזו של סיינה ביותר ממאה שנה! מוזר הדבר שלא נודעו עד עתה כתובות עבריות שנכתבו בפרק הזמן הארוך שבין שתיים אלה.

ב. המושב של מרקוס הקדוש

איור 2

באוצר של כנסיית מרקוס הקדוש, היא הקתדרלה של ונציה, נשמר בין יתר הדברים חפץ של שיש בצורת כיסא המכונה "קתדרה של מרקוס הקדוש", אף על פי שהוא קטן מלהיות מושב של אדם (ראה איור 2).⁴ לפי המסופר בספרי דברי הימים, קתדרה זו נשלחה על ידי הַרְקְלִיוֹס קיסר ביזנטיון (610–641) מאלכסנדריה של מצרים לַפְטְרִיָאֶרְךְ של גֶרְדּוֹס וממנו לוונציה. סבורים שהיא נעשתה באחת הארצות שבמזרח הים-התיכון במאה השישית, ושימשה להעמיד עליה את ספרי האוונגליונים, כפי שנהגו בכנסייה הנוצרית הקדומה. בקצה הקדמי של מקום הישיבה, באורך של כחמישים

3. ראה M. Ciatti and M. Seidel (ed.), *Giotto – La Croce di Santa Maria Novella*, Firenze 2001, ובייחוד עמ' 192–193.

4. ראה M. Muraro and A. Grabar, *Treasures of Venice*, Genève 1963, pp. 54–55.

הוא רואה כאן ניב ארמי של יהודי מצרים כתוב בתערובת של כתב עברי מרובע ושל כתב עברי קדום, ואת הכתיבה משמאל לימין הוא מייחס לחיקוי ליוונית או לטעות של החרת. הוא אף מציע תרגום לטיני של הכתובת שמובנו בעברית הוא בקירוב כך:

(אני) מושב של מרכו זאת. החוק של מרכו שלי מן האל הוא. תמיד לפי רומא משמעות המשפט, לדעת אותו מלומד, היא הכרזה על עליונותה של רומא בכל ענייני הכנסייה הנוצרית. לא נעמוד כאן על הדיונים המסובכים בענייני מורפולוגיה, מילונות וסמנטיקה שעליהם מבסס האב סָקִי את קריאתו ואת פירושו, שכותב שורות אלו אינו מכירם מעצם ספרו אלא מדברי הביקורת הקטלנית שמתח עליו גֶרָצִיֶּאִדְאוֹ יִשְׁעִיָּה אֶסְקוֹלִי (Graziadio Isaia Ascoli, 1829–1907), יהודי איטלקי, בלשן נודע ביותר בזמנו.⁶

אסקולי עצמו מציע פירוש שונה לחלוטין, שלדעתו אינו מחייב כל התחכמות: זוהי כתובת יוונית באותיות עבריות מרובעות שכמה ממילותיה נכתבו בקיצור, וכך הוא קורא אותה:

מ' שִׁיב (ב') מֶרְכֹּס אֶלֶסֶאֶנְדְּרִיָּה / עֶלִיסַנְדְּרִיָּה
 M. SEB. MARK. EYANGELISTIS - AΛΕΞΑΝΔΡΕΙΑΙ
 M(artys) Seb(astos) Mark(os) Eyangelistis Alessandreia;

בתרגום עברי:

מעונה קדוש (הוא) מרקוס בעל האוונגליון – באלכסנדריה
 סָקִי ואסקולי מסכימים שניהם שהכתובת עתיקה ושהכותב הוא נוצרי ממצרים ממוצא יהודי.
 אסקולי מציע גם פירוש אחר, הרואה כאן כתובת בעברית משובשת שמופיעים בה שלושה שמות עצם יווניים:

מושיב מרכו אֶלֶסֶאֶנְדְּרִיָּה / עֶלִיסַנְדְּרִיָּה

כלומר:

מושב של מרכו בעל האוונגליון – אלכסנדריה

6. G. I. Ascoli, "Critica", *Studi orientali e linguistici*, II (1855), pp. 147–185.

אמנם אסקולי רואה בקריאה זו כמה קשיים: היו"ד שבמילה "מושיב" והצורה האירופית של שלוש המילים האחרות. קריאה זו מניחה שהכתובת נכתבה באירופה בזמן מאוחר יותר ועל ידי נוצרים שרק שאלו את המילה העברית המציינת מקום ישיבה.

בשנת 1952 פרסם אנדרה גֶרְבֶּר (André Grabar) מפרז קריאה חדשה של פֶּבְרִיָה (Février) והיא:⁷

מוסב מרקו עוענגלסטס [...] נדרו

לפי קריאה זו יהיה התרגום:

ושב של מרקו בעל האוונגליון [אנשים אחדים?] נדרו [אותו]

יש לנו אפוא ארבע דרכים להבנת כתובת מוזרה זו – והבוחר יבחר או יחדש דרך נוספת. לעניות דעתנו המילים הברורות היחידות הן הראשונות, כלומר "מושיב מרכו", על אף היו"ד שאין סיבתה ברורה, והקריאה הסבירה ביותר של הכתובת היא הקריאה השנייה של אסקולי.

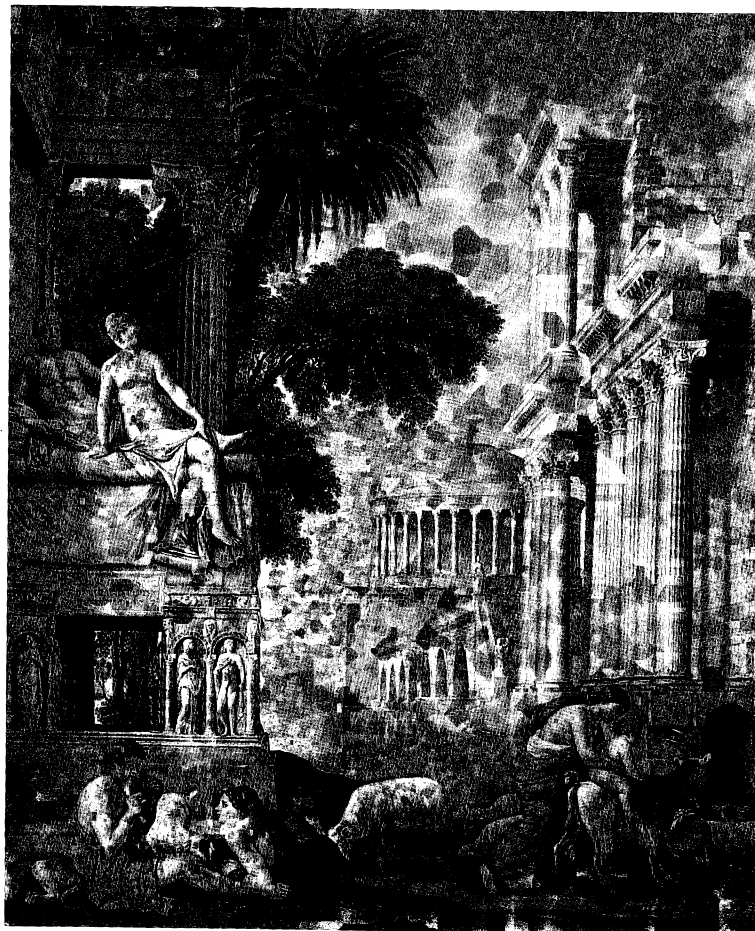
ג. "הילדות של בקחוס" של ז'אן לֶמָר

הכתובת השלישית מיוחדת בכך שהיא אחת משתי הכתובות הארוכות ביותר בין כל הכתובות העבריות המקוריות שבאמנות האירופית שמצאנו עד כה, כלומר בין הכתובות שאינן מובאות או תרגומים מן המקרא או מן הברית החדשה או מטקסט ידוע אחר (האחרת היא זו שבחזית הכנסייה של יוליאנוס הקדוש בוונציה).⁸

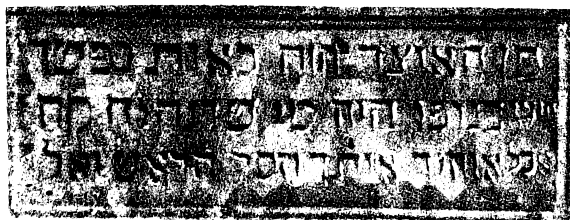
כתובת זו נמצאת באחת התמונות של ז'אן לֶמָר (Jean Lemaire, 1601–1659), צייר צרפתי מן המאה הי"ז לא מן המפורסמים ביותר. הוא היה ידיד נפש של הצייר הנודע ניקולה פוסֶן (Nicolas Poussin, 1594–1665), ואתו שהה ברומא בשנים 1624–1638. השתייה הארוכה ברומא בחברתו של פוסֶן גרמה לֶמָר שתיים אלו: אחת, שכמעט בכל תמונותיו הוא מתאר בניינים של רומא העתיקה, בבניינים או בחורבנים, ורבים מהם ניתנים לזיהוי, והשנייה,

7. דברי גֶרְבֶּר נמסרו לי במכתב של פרופ' לואיג'י פונְטֶל (Luigi Pontel) מגוריֶצְה (Gorizia) שבאיטליה מיום 10 במאי 2002, אך לצערי הוא לא ציין את מקום המאמר וזמנו.

8. ראה גבי'ע צרפתי, כלשון עמי, ירושלים תשנ"ו, עמ' 247 (=לשונונו לעם, מו [תשנ"ה] ג, עמ' 101).

איור 4

איור 5

שבהרבה מתמונותיו הוא מעתיק על הרקע הרומאי ציורים של ידידו. על אודות לְמֶר יש לנו ספר גדול באיטלקית,⁹ פרי עטו של מְאוֹרֵצִיו פְּגִיולו דֵּל אֶרְקוֹ, שנאספו בו התצלומים של כל תמונותיו ושמןונו אנו שואבים ידיעות רבות.

תמונתנו (איור 4) נמצאת בִּדְבֶּלִין, בגלריה הלאומית של אירלנד. היא מיוחסת לשנת 1630 בקירוב, מידותיה גדולות (163 x 140 ס"מ), והיא נחשבת לחשובה שבין עבודותיו של לְמֶר. בצד ימין היא מראה בניינים רומיים ובצד שמאל סְרָקוֹפִּי בסגנון אטרוסקי; על הסרקופג נתונים שני פסלים של איש ואישה, ותחתיו, בתוך מסגרת מלבנית, נמצאת הכתובת העברית (איור 5). למטה מצוירות שתי קבוצות של בני אדם, העתקות של עבודות של פּוֹסֶן, המתארות את הילדות של האל היווני בְּקָחוֹס. מכאן שם התמונה "הילדות של בקחוס", אולם בקטלוג של הגלריה בדבלין שמה הוא "רומולוס הצעיר", ואיני יודע על סמך מה.

הכתובת היא בת 60 אותיות המסודרות בשלוש שורות: 18 בראשונה, 20 בשנייה, 22 בשלישית. האותיות יפות וסדורות, ורובן ברורות, פרט לאות הראשונה שבשורה הראשונה והאות החמש-עשרה שבשורה האחרונה. האות שבשורה הראשונה ניתנת לקריאות שונות, אבל ההקשר מכריח אותנו לראות בה מ"ם; האות שבשורה האחרונה אינה מושלמת: היא דומה ליו"ד, וסביר לראות בה התחלה של רי"ש, גם זאת לפי ההקשר. נוסף על כך, האות הרביעית של השורה השנייה היא ביי"ת, ויש לתקנה כמעט בוודאות למ"ם; האות שאחריה היא נו"ן ויש לתקנה לגימ"ל, וזו כנראה רק טעות גרפית, שהרי ההבדל בין צורות שתי האותיות האלה אינו גדול. האותיות מתחלקות למילים ברוח ברור בין מילה למילה. נראה שהצייר, שמן הסתם לא ידע עברית, העתיק את הדוגמה שניתנה לו בהתקדמו משמאל לימין, על דרך כתיבת השפות האירופיות, וכשהגיע לסופן של השורות השנייה והשלישית (כלומר לקצה הימני שלהן) לא נמצא לו די מקום ולכן כתב שלוש אותיות קטנות יותר מן האחרות. שורות אלו אף בולטות מימנה ביחס לשורה הראשונה. הכתובת אף אינה מציגה משפט שלם, לפי

9. Maurizio Fagiolo dell'Arco, *Jean Lemaire peintre "antiquario"*, Roma 1996. ראה בייחוד עמ' 86, 96, 180. בעמ' 96 המחבר כותב שהכתובת "מועתקת בנאמנות" (fedelmente ricopiata) – בוודאי כוונתו שהיא מועתקת בנאמנות מן הדוגמה שנמסרה לצייר, לא מסרקופג שהיה לפניו.

הנראה מחוסר מקום, ומסתיימת במילת שלילה **אַל**. וזו לשון הכתובת לפי הבנתנו:

מִן הָאוֹצֵר הַזֶּה כָּאוֹת נַפְשָׁךְ
חֹשׁ בְּנוֹפוּ הִיָּה מִי שֶׁתְּהִיָּה קָח
אֲבֵל אֲזַהִיר אוֹתְךָ הֶסֶב הָרֹאשׁ וְאֵל

כפי שאמרנו, לדעתנו יש לתקן את המילה השנייה שבשורה השנייה ולקרוא **מגופו**, ופירוש המשפט נראה: מן האוצר הזה קח מגופו כאוות נפשך, תמהר, אבל אני מזהיר אותך: הפנה את הראש ואל (תסתכל!). המילים כולן מקראיות; הצירוף **אוֹת נַפְשָׁךְ** בא במקרא בצורתו זו ארבע פעמים, ועוד פעמיים בצורות **אוֹת נַפְשׁוֹ**, **אוֹת נַפְשָׁהּ**.

לא ניגע את הקורא בהצעת תיקונים שונים אפשריים הן באותיות הן בסדר המילים, ונסתפק במה שנראה לעינינו.

פאגיולו דל ארקו לא התעלם מן הכתובת העברית שבתמונה, כפי שעשו מבקרי אמנות רבים במקרים כאלה, אלא פנה אל יודע עברית, הרב אֶנְצֹ דִי־קֶסְטֵר, שתרגומו האיטלקי לכתובת מובא בספר. הקריאה שאנו הצענו שונה בכמה פרטים מזאת של הרב דִי־קֶסְטֵר כפי שאפשר לשער אותה מתוך תרגומו; לא נבוא כאן להתפלמס אתו, רק נציין שאת סיום הכתובת הוא מתרגם: *volgi il capo verso il tuo Dio*, ומזה אנו למדים שהוא קרא "הסב הראש אל אלהיך", ואיני יודע איפה מצא את המילה האחרונה.

עצם הימצאות כתובת עברית בעתיקות של רומא תמוהה. אני מעז להציע את ההשערה שבהיות הסרקופג בסגנון אטרוסקי, כפי שכבר אמרנו, לא רצה הצייר לכתוב עליו כתובת לטינית, והיות והלשון האטרוסקית לא הייתה ידועה לו (ואף היום אינה ידועה בשלמותה מכיוון שרוב הטקסטים בה הם כתובות קבורה קצרות החוזרות על עצמן), וגם קשה היה לו למצוא איש בקי בה, בחר בעברית כדי לשמור על אקזוטיות כלשהי. אשר לתוכן המוזר של הכתובת, ההסבר הפשוט ביותר הוא להניח שלְמֶר ביקש מיודע עברית טקסט עברי, והוא נתן לו ממה שבא לידו, ואף טקסט זה לא היה ביכולת לְמֶר להעתיקו בשלמות. ושמא הכתובת מרמזת למאורע מסוים או לאגדה שאינם ידועים לנו.

כדאי לציין שאותיות עבריות נמצאות גם באחת התמונות של ניקולה פוסֶן, "ישו והאישה הנואפת", השמורה במוזאון לובר בפריז, ולכן אפשר שגם בזה יש השפעה של פוסֶן על לְמֶר.